

Bijdrage

‘Zo ongeveer als een zak met aardappelen een zak aardappelen vormt’

Boeren in verzet, over boerenbewegingen vroeger en nu

Céline Van Den Abeele, master in Geschiedenis, UGent

Eric Vanhaute, hoogleraar Economische Geschiedenis en Wereldgeschiedenis, UGent

In deze bijdrage toetsen we de bestaande hypothesevorming over boerenverzet aan een historische casus, de Russische peasant en de stalinistische collectivisatie in de jaren 1930. We vragen ons af wat dat ons kan leren over nieuwe boerenverzetsbewegingen vandaag. Eerst gaan we na hoe de Russische boeren hebben gereageerd op de gewelddadige hervormingen van hun land en leven: hoe organiseerden ze zich, welke eisen stelden ze, wie zagen ze als hun tegenstrever, welke methoden en actiemiddelen gebruikten ze, en hoe succesvol waren ze? In een tweede deel werpen we een vergelijkende blik op boerenbewegingen vandaag, met name op de nieuwe mondiale organisatie La Vía Campesina. In wat onderscheidt 21e-eeuws boerenprotest zich? In hoeverre gelden de vroegere modellen van boerenverzet nog vandaag?

De terugkeer van de ‘peasant’

In zijn trendzettend boek *Peasant Wars of the Twentieth Century* analyseerde de antropoloog Eric Wolf de vernietigende impact van de kapitalistische productiewijze op boerengemeenschappen.¹ Naast ecologische druk en overbevolking genereerde het kapitalisme in de 20ste eeuw ook een fundamentele crisis in de machtsuitoefening binnen rurale samenlevingen. Traditionele methodes van de boeren om een antwoord te geven op maatschappelijke spanningen voldeden niet meer: “The peasant rebellions of the twentieth century are no longer simple responses to local problems, if indeed they ever were. They are but the parochial reactions to major social dislocations, set in motion by overwhelming societal change. The spread of the market has torn men up by their roots [...]”² De oude strategieën en instituties werden uitgehold door dezelfde krachten waartegen in verzet werd gekomen.³ In de nieuwe, meer globale wereld slaagden volgens Wolf de *peasants* of boeren er niet meer in om op eigen houtje het hoofd te bieden aan de systematische ondermijning van hun overlevingsbasis, laat staan alternatieven te formuleren.⁴ In de literatuur wordt een gebrek

aan leiderschap en organisatie als een van de voornaamste oorzaken naar voren geschoven. Eric Hobsbawm geeft aan dat bij 20e-eeuwse revoluties de boeren of *peasantries* vaak nog wel een beslissende factor waren, echter onder een extern leiderschap. Die omwentelingen brachten veelal niet veel verbetering in het boerenbestaan.⁵ De rol van de boeren als zelfstandige sociale actor leek uitgespeeld.

Klopt dat wel? In het begin van de 21e eeuw, na drie decennia van versnelde globalisering, staat het boerenverzet opnieuw op de sociale agenda. Boerenbewegingen allerhande vormen mee de basis van de andersglobaliseringsbewegingen.⁶ Daarbij plaatst de nieuwe voedselcrisis sinds 2007-2008 de agrarische producenten centraal op de internationale agenda.⁷ Tientallen landen worden geconfronteerd met nieuwe vormen van ruraal en agrarisch verzet. Van het uitsproeien van melk door Europese boeren tot landbezettingen in Midden- en Latijns-Amerika, Afrika, India en China, mensen die moeten leven van het land laten hun stem horen te midden een wereld met een steeds meer onzekere voedselvoorziening.⁸ In de wereld van vandaag vormen de *peasants* nog altijd en veruit de grootste sociale groep. Van de zeven miljard mensen leeft 49 procent op het platteland. Drie miljard mensen zijn nog altijd grotendeels afhankelijk van de landbouwarbeid. 42 procent van alle actieve vrouwen werkt op het land.⁹ Het verbaast dan ook niet dat internationale organisaties zoals de Wereldbank de kleine, familiale boer opnieuw centraal stellen. De landbouw is niet meer een belemmering voor ontwikkeling, maar een belangrijke *road to development*.¹⁰ Recente studies van zowel de Verenigde Naties als de Wereldbank tonen aan dat de kleinschalige landbouw die die *peasantry* beoefent, een goed antwoord heeft op de hedendaagse uitdagingen.¹¹

In deze bijdrage toetsen we aan de hand van een literatuurstudie de bestaande hypothesevorming over boerenverzet aan een historische casus, de Russische *peasant* en de stalinistische collectivisatie in de jaren 1930. We vragen we ons af in welke mate nieuwe, globale boerenverzetsbewegingen vandaag daar nog aan beantwoorden.¹² Eerst gaan we na hoe de boeren hebben gereageerd op de gewelddadige hervormingen van hun land en leven: hoe organiseerden ze zich, welke eisen stelden ze, wie zagen ze als hun tegenstrever en welke methoden en actiemiddelen gebruikten ze? We vragen ons af in hoeverre we de pessimistische visie van onder meer Eric Wolf en Eric Hobsbawm kunnen volgen: waren en zijn de modellen en methoden van boerenverzet in de 20e en 21e eeuw niet meer effectief? In een laatste deel werpen we een vergelijkende blik op boerenbewegingen vandaag, met name op de nieuwe mondiale organisatie La Vía Campesina. In wat onderscheidt 21e-eeuws boerenprotest zich?

Kunnen we acties van verzet van de *peasantries* door de tijd heen met een zelfde bril bekijken?

De organisatie: een verzet zonder leiders?

Karl Marx was in zijn werken heel formeel: de sociale groep van de *peasants* was een *klasse an sich*, maar geen *klasse für sich*, getypeerd door een eigen klassenbewustzijn. Bijgevolg was hij erg negatief over de mogelijkheden van de kleine, onderdrukte boeren om zich als klasse te organiseren en gemeenschappelijke belangen te verdedigen. Hij verwoorde dat op een fameuze wijze in *De Achttiende Brumaire van Louis Bonaparte*: ‘Zo wordt de grote massa [van boeren] van de Franse natie gevormd door een eenvoudige optelling van gelijknamige grootheden, zo ongeveer als een zak met aardappelen een zak aardappelen vormt. In zover miljoenen gezinnen onder economische bestaansvoorwaarden leven, die hun levenswijze, hun belangen en hun ontwikkeling van die van de andere klassen scheiden en hen vijandig tegenover deze klassen plaatsen, vormen zij een klasse. In zover er slechts een lokaal verband tussen de kleine boeren bestaat, de gelijkheid van hun belangen geen gemeenschappelijkheid, geen nationaal verband en geen politieke organisatie onder hen scheidt, vormen zij geen klasse. Zij zijn daarom niet in staat om hun klassenbelang in hun eigen naam, hetzij door een parlement of door een conventie te doen gelden. Zij kunnen zichzelf niet vertegenwoordigen, zij moeten vertegenwoordigd worden. Hun vertegenwoordiger moet tevens hun heer, een autoriteit boven hen blijken te zijn, een onbeperkte regeringsmacht, die hen tegen de andere klassen beschermt en hun van boven regen en zonschijn zendt. De politieke invloed van de kleine boeren vindt dus zijn laatste uitdrukking in het feit dat de uitvoerende macht de maatschappij aan zich ondergeschikt maakt.’¹³

Marxistisch geïnspireerde auteurs concludeerden dan ook unisono: de *peasantry* kan zich niet langdurig en autonoom organiseren.¹⁴ Indien boeren toch samenwerkten, werd die samenwerking slechts tijdelijk en louter met specifieke doeleinden aangeaan.¹⁵ De Sovjetautoriteiten volgden die visie toen het verzet tegen de gedwongen collectivisaties in 1930 op het platteland losbarstte: het waren in hun ogen slechts spontane rebellies.¹⁶ Historisch onderzoek wijst echter uit dat het gebrek aan formele overkoepelende boerenorganisaties niet betekent dat er geen sturing en overleg was in het verzet. Zo was er sprake van geheime samenkomsten, algemene vergaderingen¹⁷ en hoofdkwartieren.¹⁸ Er werd

wel degelijk onderling overlegd over de eisen en de te volgen strategieën.¹⁹ In tijden van externe dreiging zijn *peasants* bekwaam de handen in elkaar te slaan en de interne meningsverschillen te overbruggen.²⁰ Historisch casestudies over de Russische boerenopstanden brengen vele vormen van groepssolidariteit aan het licht.²¹ Desalniettemin bestempelen veel auteurs die vormen van informele organisatie en coördinatie als occasioneel en zwak.²² Lynn Viola, die veel studies publiceerde over die opstanden, ziet echter wel sterke en structurele organisatievormen onder de Russische boeren. Het probleem is dat de ‘toeschouwers’, bijna steeds buitenstaanders (en historici), vertrekken van een andere (moderne, stedelijke) verwachtingspatronen over vormen van rebellie en protest. Ze zijn daarom niet in staat de rudimentaire organisatie achter de ogenschijnlijke losse vormen van verzet te ontwaren.²³ Er waren inderdaad geen duidelijke leiders, ledenlijsten, manifesten of publieke activiteiten. Ondanks die institutionele onzichtbaarheid kan volgens James Scott wel degelijk gesproken worden over een sociale beweging.²⁴ Het gebrek aan formele organisaties, ook onder de Russische *peasantry*, is logisch, aldus Scott. Dergelijke verenigingen waren voor *peasants* gevaarlijk, zelfs suïcidaal, gezien de repressie die zij door de geschiedenis heen doorgaans te vrezen hadden.²⁵ *Peasants* boden doorgaans individueel of in kleine groepen weerstand.²⁶ Er was daarom enkel op het lokale, hooguit regionale niveau sprake van een informele organisatie en coördinatie. Het traditionele patroon van een *peasant* revolutie bestond uit verschillende, min of meer geïsoleerde uitbarstingen, intern gecoördineerd, maar zonder een overkoepelende, bij definitie kwetsbare leiding.²⁷ Niettemin wordt leiderschap gezien als onontbeerlijk voor het succes van verzet.²⁸ Tijdgenoten, zowel medestanders als tegenstrevers, creëerden zo vaak een al dan niet mythische boerenleider.²⁹ Volgens Eric Wolf waren dat vaak boeren met enige zelfstandigheid of bewegingsruimte.³⁰ Ook de Sovjetautoriteiten identificeerden twee aanstokers voor het verzet. Outsiders speelden volgens hen een belangrijke rol³¹, de grotere boeren of koelakken zouden een andere belangrijke bron van onrust geweest zijn.³² Dat is door onderzoek niet bevestigd³³, net zo min als door de schaarse getuigenissen over dit conflict: ‘et je suis sûr que personne ne la dirigeait’.³⁴ De veelal kleinschalige acties vereisten geen uitgesproken, zichtbare leidersfiguren, en de anonimiteit verminderde de kans op repressie.³⁵ Zo blijft leiderschap vaak verborgen voor tijdgenoten en geschiedschrijvers.

De eisen: waar draait het om?

Boerenverzet in het verleden stoelde vaak op impliciet gestelde eisen, die historici achteraf alleen via de acties zelf kunnen lezen.³⁶ Hoewel *peasants* in hun wereldbeeld vrij radicaal konden zijn (bijvoorbeeld door een verbeelding van een omgekeerde verdeling van rijkdom en status), waren ze dat doorgaans niet in hun eisen en daden. Bewegingen van boeren waren dan ook niet gebouwd op dromen van grote maatschappelijke verandering, maar stoelden op rechtstreekse ervaringen uit hun dagelijks bestaan.³⁷ Waarvoor ze ijverden valt volgens Scott samen te vatten als een schreeuw om brood, land en minder/geen belastingen.³⁸ Russische en Oekraïense boeren eisten veelvuldig de teruggave van hun recent in beslag genomen graanreserves, dieren en werktuigen.³⁹ Verder gingen de eisen over eerlijke lonen voor het werk op de kolchozen en eerlijke aandelen in de oogst, over de toewijzingen van land en de voedseltekorten die het gevolg waren van de collectivisatie.⁴⁰

De eisen betroffen dus fundamentele materiële en fysieke noden. Sovjetautoriteiten stelden het verzet vaak voor als irrationeel en hysterisch, vooral wanneer het aangestuurd werd door vrouwen. Zij stonden echter in voor het overleven van het gezin. Wanneer de koe werd geconfisqueerd, werd de economische grondslag onder het boerengezin weggeslagen, en werd de toekomst van de kinderen en het huishouden bedreigd.

Dat alles doet de meeste auteurs besluiten dat de boeren in verzet doorgaans bescheiden doelstellingen voor ogen hadden. Met hun verzet beoogden ze niet de vernietiging van de sociale orde, maar bestreden ze enkel specifieke ingrepen in hun bestaan. Het doel was niet het dominante systeem omver te werpen, maar om binnen dat systeem te kunnen overleven: ‘the usual goal of peasants [...] is “working the system to their minimum disadvantage”’.⁴¹ Zo trachtte de Russische *peasantry* in de jaren 1930 niet de Sovjetmachten omver te werpen, maar om binnen het systeem de voor hen ongunstige maatregelen weg te werken.⁴² Dat werd vertaald in de leuzen die her en der op het Russische platteland te lezen waren: ‘We welcome soviet power without collective farms, grain collections, and local communists’⁴³, ‘Soviet Power, but without Collective Farms’, ‘We Are for Soviet Power, but against the communists’.⁴⁴ Het communistische regime waren de Russische boeren immers al gewoon sinds 1917, de collectivisatiecampagne daarentegen was nieuw. Primair doel van het verzet was zo veel mogelijk het eigen zelfstandig bestaan te beschermen.

De eisen van de Russische boeren waren bijgevolg geenszins radicaal. Zij waren zich zeer goed bewust van de socialistische ideologie en trachtten die in hun eigen voordeel aan te wenden. Zo gingen vaak niet de mannen, maar de vrouwen naar de verplichtte meetings. Wanneer hen gevraagd werd waarom ze nooit aanwezig waren, antwoordden de mannen: ‘They [the women] are equal now, as they decide so we will agree.’⁴⁵ Daarbij komt dat de

eisen in boerenbewegingen vaak stoelden op een eigen gevoel van rechtvaardigheid.⁴⁶ Een visie op of een mythe over een meer rechtvaardige sociale orde vormde dan ook vaak de basis voor een protestbeweging.⁴⁷ De goederen van de koelakken in beslag nemen en de gewone *peasants* verplichten alles aan de collectieve boerderij af te staan, strookte niet met dat gevoel van rechtvaardigheid.⁴⁸ De boeren vroegen ook vaak een onderzoek naar excessen tijdens de collectivisatiecampagnes.⁴⁹

Het al dan niet ingebeelde verleden vormde een andere belangrijke voedingsbodem voor dat verzet. Vaak werd dat verwoord in een verlangen naar een terugkeer naar het oude leven, de oude gewoontes en tradities.⁵⁰ Acties van verzet keerden zich dan ook dikwijls tegen symbolen van vernieuwing, zoals scholen. Die dienden afgeschaft te worden en de schoolmeesters moesten verbannen worden.⁵¹ Zoals gezegd was dat verleden vaak gereconstrueerd in functie van het heden, waarbij oude conventies die in het nadeel van de *peasantry* speelden achterwege werden gelaten.⁵² Veel van de weerstand tegen bijvoorbeeld nieuwe fiscale lasten draaide niet zozeer om de lasten in se, maar om de nieuwigheid ervan.⁵³ Verzet sproot daarom ook voort uit het verlies van status en rol in het culturele leven.⁵⁴

De tegenstrevers: wie moet het ontgelden?

Wanneer de Russische boeren overgingen tot directe actie, door eigendommen te vernielen, ramen in te gooien, mensen fysiek aan te vallen, dan ging het bijna altijd om leden van de plaatselijke sovjet, hun familieleden en hun bezittingen.⁵⁵ Ze richtten met andere woorden hun pijlen op de lokale vertegenwoordigers van de Sovjetmacht.⁵⁶ Daarmee schreef de Russische boer zich in de traditie van *peasant rebellions* in, waarin bijna uitsluitend lokale doelwitten werden gevisieerd. *Peasants* konden zich bewust zijn van grotere processen, maar die werden in persoonlijke, concrete, lokale vormen ervaren en bestreden. Zo werden de tegenstrevers in het dagdagelijks verzet echte mensen, actoren verantwoordelijk voor hun eigen acties.

Dergelijke personificatie kanaliseerde woede en acties, iets wat minder waarschijnlijk was als de oorzaken als onpersoonlijk en onvermijdelijk werden beschouwd. De woede werd dus gericht op wie binnen het bereik lag, door Scott verwoord als de *logic of accusation*. Leden van de gemeenschap hadden verplichtingen ten opzichte van elkaar en het was mogelijk hen op hun verantwoordelijkheid te wijzen. Vreemden daarentegen konden niet verantwoordelijk gesteld worden, aangezien de lokaal geldende, morele conventies op hen niet van toepassing waren.⁵⁷

Dat verklaart ook waarom het verst afgelegen symbool van de onderdrukkende macht, de soeverein, meestal werd gespaard.⁵⁸ Vaak circuleerden mythes over de rechtvaardige koning die de zaken wel recht zou zetten, wanneer hij zou te weten komen hoe het eraan toe ging.⁵⁹ Sommigen zoeken de wortels van dat fenomeen in de religie: de koning was door God op de troon gebracht om rechtvaardigheid te doen geschieden. Hij was het die de harmonie kon herstellen.⁶⁰ Hetzelfde patroon kan vastgesteld worden in de Sovjet-Unie van de jaren 1930. *Peasants* richtten zich met hun grieven tot de centrale autoriteiten, in de ijdele hoop dat Jozef Stalin of het Centrale Comité van de Communistische Partij hen zou verdedigen tegen de lokale kaderleden.⁶¹ Zeker na de publicatie op 2 maart 1930, van Stalins artikel *Dizzy with Success*, waarin de lokale kaderleden als zondebokken werden aangeduid voor de excessen begaan tijdens de collectivisatie, werd Stalin een held van de boerenklasse. Zij voelden zich door Stalin gesteund in hun verzet tegen de lokale kaderleden, hij was de goede tsaar in het verre Moskou.⁶² In plaats van slachtoffer te worden van de woede van de *peasantry*, slaagde Stalin erin mede door het proces van collectivisatie de ‘grote leider’ te worden.⁶³ Dat in de Sovjet-Unie vooral de lokale kaderleden werden geviseerd, is dus niet vreemd. Daarenboven gingen vele communisten, ondanks de waarschuwing van het Centrale Comité om niet te vervallen in een *game of collectivization*⁶⁴, radicaal te werk om de beste cijfers aan Moskou te kunnen berichten. Men trachtte zo veel mogelijk koelakken te onteigenen en/of te deporteren, zo veel mogelijk kolchozen te stichtten.⁶⁵ De strategie van het centrale bestuur om de schuld voor de onrust vooral bij de lokale kaders te leggen, was dan ook succesvol. Het afschuiven van de verantwoordelijkheid op de lokale kaderleden werd een typische politiek van Stalin.⁶⁶ In hoeverre die strategie alle boeren kon overtuigen, blijft onduidelijk. Een aantal slogans wijst op een meer fundamentele onvrede met het regime: ‘down with Stalin’s dictatorship, long live a real worker’s and peasants’ dictatorship’, of ‘down with Stalin, give us Trotsky, the leader of the Red Army, and Comrade Mykov’.⁶⁷ Volgens Fitzpatrick was de Stalincultus van de *peasants* alleen maar schijn en hielden ze hem in belangrijke mate verantwoordelijk voor de collectivisatie en daaropvolgende hongersnood.⁶⁸

De methodes: ‘weapons of the weak’?

Net zoals de eisen en de doelwitten waren ook de actiemiddelen van de *peasantry* doorgaans bescheiden, voorzichtig en realistisch.⁶⁹ Deze typische vorm van boerenverzet wordt in de literatuur aangeduid als *everyday forms of resistance*⁷⁰, *infrapolitics*⁷¹ of passief verzet. In tegenstelling tot wat men kan vermoeden, was dat geen ineffectieve strategie. Door

simpelweg te weigeren een bevel te begrijpen, eigenden de *peasants* zich de facto een enorme macht toe en konden ze het systeem maximaal in hun voordeel of minimaal in hun nadeel aanwenden.⁷² Rebellerende *peasants* doen hun werk ‘carelessly and inefficiently. They could intentionally or unconsciously feign illness, ignorance and incompetence’, waardoor hun verzet ‘nearly unbeatable’ is.⁷³ Die slordigheid en traagheid was ook in de Sovjet-Unie wijdverspreid. Zo werd slechts een minimaal aantal dagen effectief gewerkt op de collectieve boerderijen, lagen werktuigen en machines er verspreid, vuil en onverzorgd bij.⁷⁴ In de stallen stonden paarden tot kniehoogte in het vuil en werden de koeien verwaarloosd.⁷⁵ Vee werd ook op grote schaal verkocht of geslacht.⁷⁶ Socialistische eigendommen werden beschadigd en vernield⁷⁷, terwijl niemand zich bekommerde om de reparatie ervan.⁷⁸ Absenteïsme leek eveneens endemisch in de jaren 1930. *Peasants* weigerden soms simpelweg een bepaalde taak te vervullen of moesten omgekocht worden alvorens ze aan het werk wilden.⁷⁹ Diefstallen waren talrijk.⁸⁰

Het dagdagelijks verzet situeerde zich niet alleen op het materiële niveau, ook taal en cultuur werden ingezet. Aangezien exploitatie en dominantie gelegitimeerd werden door een ideologie, vereiste het verzet een tegenideologie, met een centrale plaats voor de volkscultuur.⁸¹ De Russische *peasantry* creëerde zo een tegenwereld aan de hand van een tegentaal en tegencultuur.⁸² Die stoelde op tegenstrijdigheden en openingen binnen de dominante ideologie.⁸³ Zo wierpen *peasants* her en der barricades op en moest elke passant zijn documenten tonen, een praktijk wijdverspreid door de communisten.⁸⁴ Elders werden boerderijen van communisten en kaderleden gedekoelakiseerd.⁸⁵ Dergelijke symbolische inversies waren typisch voor *peasant*-verzet, hoewel ze doorgaans voornamelijk tot uiting kwamen in tekeningen en verhalen.⁸⁶ Die cultuur noodzaakte ook een minimale coördinatie, niet in de traditionele zin, maar in de zin van Scotts *climate of opinion*. Dat veronderstelt een stilzwijgende ondersteuning van elkaars acties. Zo konden in boerensamenlevingen acties gecoördineerd worden aan de hand van informele netwerken.⁸⁷

Een bijkomend voordeel was dat die volkscultuur doorgaans oraal was, waardoor het voor de autoriteiten moeilijk werd na te gaan wie wat gezegd had en het mogelijk werd gevaarlijke meningen in relatieve veiligheid te ventileren.⁸⁸ Wanneer het niet mogelijk was de anonimiteit van de boodschapper te garanderen, werd de boodschap vermomd, door bijvoorbeeld te spreken in eufemismen en metaforen en andere linguïstische knepen te gebruiken.⁸⁹ Die stilzwijgende acties van onvrede speelden zich af achter een publieke façade van gehoorzaamheid en respect.⁹⁰

Een manier om de boodschapper anoniem te houden, was volgens Scott de verspreiding van geruchten.⁹¹ Het Russische platteland in de jaren 1930 kenmerkte zich door een bedrijvige geruchtenmolen. Zo werd verteld dat het haar van de vrouwen naar China gezonden zou worden als betaalmiddel voor de trans-Siberische spoorlijn. Ook ging het gerucht dat alle mannen en vrouwen van de kolchoz onder één gemeenschappelijk deken moesten slapen. Geruchten stoelden deels op een realiteit. Bepaalde kaderleden verplichtten vrouwen hun haar te knippen. In de Noordelijke Kaukasus gingen lokale activisten in een dorp effectief over tot de confisquatie van alle dekens. Tegelijkertijd vormden die geruchten een soort dekmantel: door te doen alsof men ze geloofde, kon men zich engageren in laagdrempelig, niet-politiek protest.⁹² Geruchten weerspiegelden zo de wensen, verlangens en angsten van de *peasantry*⁹³, zoals geruchten over een buitenlandse interventie, een tussenkomst van de katholieke paus⁹⁴ en de collectivisatie van vrouwen en kinderen.⁹⁵

Daarnaast waren er, veel meer sporadisch, vormen van gewelddadig en openlijk verzet. In de eerste maanden van 1930 ging het er hard aan toe. Communisten werden geslagen, verjaagd, vermoord. Het geconfisqueerde graan werd teruggenomen, ruiten sneuvelden, gebouwen werden verwoest, portretten van Sovjetleiders werden van de muren gehaald.⁹⁶ In Oekraïne vormden zich gewapende bendes die met schoppen, rieten en bijlen gewelddaden pleegden tegen de lokale machten.⁹⁷ Geweld zat in een rurale maatschappij nooit diep onder de oppervlakte. Wat was er nodig om het te doen losbarsten?⁹⁸ Volgens Scott was het moment waarop geweld zou losbarsten zeer moeilijk te voorspellen. Een openlijke uitbarsting van geweld was lang niet altijd een daad van verzet, maar eerder het falen van een individu om zijn agressie onder controle te houden. Toch zijn er enkele structurele kenmerken die de overgang van passief naar actief verzet waarschijnlijker maakten.⁹⁹ Wanneer veranderingen geleidelijk werden doorgevoerd, werd telkens slechts een minderheid van de dorpingen getroffen. Vernietigden plotse veranderingen daarentegen bijna alle dagdagelijkse routines, dan werd openlijk verzet waarschijnlijker.¹⁰⁰ Het bruuske proces van collectivisatie vormde volgens Viola een dergelijke ‘all-out attack against the peasantry, its culture, and way of life’.¹⁰¹ Voor de collectivisatie was de Russische *peasantry* zeker geen homogene groep, maar doordat ze allemaal in meer of mindere mate getroffen werden door de veranderingen, konden ze hun normale verschillen overstijgen en de handen in elkaar slaan.¹⁰² De nieuwe vormen van onderlinge solidariteit waren het gevolg van de vernietiging van de klasse van koelakken, die de *peasantry* tot een meer homogene groep maakte.¹⁰³ Bovendien beschouwden de *peasants* de collectivisatie als een terugkeer naar de slavernij¹⁰⁴ en als een diefstal: ‘socialism,

they sneered, “Robbery is a better name for it””.¹⁰⁵ Wanneer *peasants* meenden dat hun basisrechten werden geschonden, wanneer ze een bepaalde daad als agressie of provocatie interpreteerden, zich vernederd/geëxploiteerd voelden, nam de kans op openlijke rebellie aanzienlijk toe.¹⁰⁶

De repressie was een bijkomende factor die het al dan niet openlijk uitbarsten van verzet kon beïnvloeden.¹⁰⁷ Wanneer de overheden alle andere vormen van openlijk verzet konden onderdrukken, bleef publieke ongehoorzaamheid vaak de enige resterende optie.¹⁰⁸ Openlijk verzet was dus een exponent van tijden van grote crisis¹⁰⁹, tijden waarin het leek dat men niets meer te verliezen had.¹¹⁰ Het was een teken van grote wanhoop, die aantoonde dat de normale, bedekte vormen van klassenstrijd faalden of een crisispunt hadden bereikt.¹¹¹ Rebellies of revoluties ontstonden dus pas na een vaak lange verborgen strijd, de *everyday forms of resistance*, ingebed in de eigen culturele en structurele fundamenteën, en waren dus nooit louter uitlaatklep of substituut.¹¹² Ook het verzet in de Sovjet-Unie had een lange voorgeschiedenis. Veel historici duiden het jaar 1927 aan als het begin van de conflicten tussen de staat en de boerenstand.¹¹³ Vanaf toen kreeg de Sovjetoverheid problemen met het ophalen van het graan op het platteland, de *grain procurement crisis*. Die was een gevolg van de slechte weersomstandigheden en misoogsten enerzijds, maar ook van de lage prijzen die de staat bood en het tekort aan ruilwaren op het platteland anderzijds. De producenten weigerden hun graan te verkopen. Vanaf dat jaar werd Stalin overtuigd van de noodzaak van een drastische collectivisatie. Eenmaal hij de oppositie in 1929 het zwijgen had opgelegd, werd die doorgevoerd. De strijd tussen de overheid en de *peasantry* was daarom al enkele jaren aan de gang.¹¹⁴ Het is plausibel dat na drie jaar de Russische *peasantry* het gevoel had dat ze nog weinig te verliezen had, dat de indruk groeide dat de traditionele vormen van verzet gefaald hadden.

Na een half jaar viel in de zomer van 1930 het actieve boerenverzet in de Sovjet-Unie in belangrijke mate stil.¹¹⁵ Auteurs stellen dat de langdurige mobilisatie van de *peasantry* een moeilijke zaak was.¹¹⁶ De omstandigheden die actief verzet mogelijk maakten, waren immers zeldzaam en van korte duur. Boeren moesten gehoorzamen aan de routine van de landbouwcyclus. Ze werkten doorgaans ook alleen en waren dus tot op zekere hoogte elkaars concurrenten voor de schaarse bronnen van het land.¹¹⁷ Bovendien werden *peasants* doorgaans niet gelijktijdig door de doorgevoerde veranderingen getroffen, waardoor de slachtoffers relatief geïsoleerd bleven staan. Door de repressie ontbrak het de *peasantry* bovendien aan enig realistisch perspectief. Een van de weinige alternatieven was de regio

ontvluchten, wat Scott aanduidt als *avoidance protest*.¹¹⁸ Die vorm van verzet was ook in de Sovjet-Unie wijdverspreid.¹¹⁹

De meest realistische vormen van verzet in de rurale samenlevingen waren de *weapons of the weak*. De boeren streefden bescheiden eisen na en hadden lokale doelwitten voor ogen. Die vaak verborgen vormen van verzet waren het best geschikt voor een langdurige campagne en het meest duurzaam. Wanneer het actieve verzet faalde of neergeslagen werd, kon daarop worden teruggevallen. Aangezien de klok van de collectivisatie niet werd teruggedraaid is het waarschijnlijk dat die *infrapolitics* ook na de jaren 1930 bleven voorkomen. Het is volgens Viola dat stille en onopvallende verzet van de *peasantry* dat op lange termijn de fundamenten van de Sovjetpolitiek ondermijnde.¹²⁰ McDermott stelde dat ‘collectivised agriculture continued to be the Achilles heel of the Soviet economy right to the Gorbachev era’.¹²¹

Peasants en verzet: een geslaagde combinatie?

Hoe kan men nagaan of verzet succesvol is geweest? Aangezien dat niet alleen te maken heeft met objectieve doelstellingen, maar ook met subjectief perspectief, is dat een moeilijk te beantwoorden vraag. Hoewel de meest zeldzame vorm, kreeg het actieve verzet, de *peasant* rebellies en revoluties, veruit de meeste aandacht van onderzoekers. Zij stellen vast dat *peasants* met die vorm van verzet er doorgaans niet in slaagden op langere termijn de gewenste resultaten te boeken.¹²² Directe eisen werden soms wel ingewilligd.¹²³ Zo resulteerde een *women’s rebellion* in Viknyna in februari 1930 in een – weliswaar tijdelijk – einde van de collectieve boerderij.¹²⁴ De mate van onrust op het platteland was zo groot dat de communisten tot tijdelijke toegevingen werden gedwongen. Een decreet van 1 maart 1930 gaf de *peasants* recht op één koe, wat kleinvee en pluimvee, en een eigen stuk grond. De blijvende onrust leidde tot de publicatie van *Dizzy with Success*, Stalins artikel dat de facto de collectivisatiecampagne een tijdelijke halt toeriep. Op 10 maart werd nogmaals een decreet gepubliceerd waarin bevestigd werd dat pluimvee en ander kleinvee niet langer gecollectiveerd mocht worden, dat markten heropend moesten worden, dat de lijsten van te dekoelakiseren huishoudens herbekeken moesten worden en dat de kerken niet langer gesloten mochten worden. In 1933 nog beloofde Stalin aan elk huishouden op collectieve boerderijen een koe. Die toegevingen maakten de collectivisatie weliswaar niet ongedaan, maar pakten enkele van de meest gehate praktijken aan, zoals de openlijke aanval op de kerk, de poging om alle vee te collectiviseren en de straffeloosheid van de lokale kaderleden.¹²⁵

Volgens de meeste auteurs bleven de successen van de *peasantry* echter beperkt tot die initiële overwinningen, het eindresultaat was bijna altijd een nederlaag.¹²⁶ Zo kon het actieve en passieve verzet van de Maleisische boeren de mechanisering van de landbouw hooguit uitstellen, maar zeker niet voorkomen.¹²⁷ Zelfs met de volgens de marxistische leer broodnodige externe leider was succes niet gegarandeerd. Vaak hielp de *peasantry* een groep aan de macht die vervolgens de belangen van de boeren negeerde.¹²⁸ Dat is ook wat de Russische *peasantry* overkomen is nadat ze de bolsjewieken in oktober 1917 mee aan de macht geholpen hadden.

Aangezien de Sovjetautoriteiten erin slaagden de collectivisatie door te voeren, is het niet verbazingwekkend dat zij het boerenverzet als een mislukking zagen. Graziosi stelt dat in 1933 de overwinning van Stalin op de weerbarstige Russische *peasantry* compleet was.¹²⁹ Niet alle historici zijn het daar echter mee eens. Volgens McDermott bleef de landbouw de achilleshiel van de Sovjetstaat. Ook Viola beschouwt de overwinning van de staat als een pyrrusoverwinning: door de collectivisatie bleef de *peasantry* verbitterd achter, waardoor ze zich engageerde in meer langdurig passief verzet. Ook Fitzpatrick meent dat de staat er niet in geslaagd is de *peasantry* volledig te onderwerpen, de *peasants* konden hun bijdrage tot de opbouw van de Sovjetstaat tot een minimum beperken.¹³⁰

James Scott erkent dat in de geschiedenis occasioneel en geïsoleerd boerenverzet weinig opleverde. Wanneer dat verzet een consistent patroon vormde, ook al was het ongecoördineerd en ongeorganiseerd, veranderde de situatie. Met hun *everyday forms of resistance* konden *peasants* de ambities en plannen van de staat wel degelijk in de war sturen, zo leert ons ook de casus van de Sovjet-Unie. Onpopulaire maatregelen werden meermaals onmogelijk gemaakt door het passieve verzet van de *peasantry*. De efficiëntie van die vormen van verzet groeide naar mate de *peasantry* erin slaagde collectief op te treden.¹³¹ Meerdere auteurs stellen dat de Russische *peasantry* erin geslaagd is de traditionele breuklijnen te overstijgen en zich te verenigen in hun strijd tegen de vijand.¹³²

Tevens erkent Scott dat de resultaten van dat verzet niet mogen overschat worden.¹³³ Het verzet kon vaak geen fundamentele verandering brengen.¹³⁴ Het was doorgaans de landheer of de overheid die het pleit won, al leek het soms alsof hij daarvoor (kleine) toegevingen moest doen. Overwinningen van de *peasantry*, zowel het gevolg van actief als passief verzet, waren doorgaans marginaal en tijdelijk.¹³⁵ In de Sovjet-Unie bleef de ontbinding van de collectieve boerderijen niet duren, de staat bleef graan in grote hoeveelheden opeisen, *peasants* kregen zelden een eerlijk aandeel in de oogst of een rechtvaardig loon voor het verrichte werk. Gecollectiviseerde goederen kwamen niet definitief terug bij naar oorspronkelijke eigenaars

en handel bleef slechts mogelijk onder strenge beperkingen. Het verzet leverde dus ook hier niet meer op dan kleine, tijdelijke toegevingen.

Waarom slaagden boeren ondanks hun enorme potentiële macht er doorgaans niet in meer te realiseren dan enkele bescheiden successen? Verklaringen wijzen op de objectieve zwakke of inferieure positie van de sociale groep, het gebrek aan middelen, de aard van de landarbeid, de isolatie en versnippering.¹³⁶ Het is echter te eenvoudig om op basis daarvan boerenverzet als een mislukking te zien. Gezien de lokale focus van het verzet waren overwinningen op lokale schaal vaak betekenisvol. Zelden weet de onderzoeker echter of de boer of boerin zelf de acties als geslaagd zag of niet.¹³⁷

La Vía Campesina: het einde van ‘parochial reactions to major social dislocations’?¹³⁸

De veranderingen vandaag in de mondiale voedselketens en de positie van de producenten daarin, herdefiniëren de ruimtes van acties en verzet van boerenbewegingen. Die manifesteren zich nu met een uitgesproken eigen identiteit en agenda, zodanig dat de oude boerenklasse nu wel geëvolueerd lijkt tot een *klasse für sich*. Boeren worden vertegenwoordigd door diverse formele, permanente organisaties, met bestuur, ledenlijsten, manifesten, publieke activiteiten en een identificeerbare structuur. De *peasants* van vandaag zijn naast werkers van het land ook wereldburgers. Op uiteenlopende plaatsen protesteren ze tegen de mondialisering in haar huidige vorm, en dat in een onderling overleg en verbondenheid. Afspraken worden niet langer louter op lokaal en regionaal niveau gemaakt, maar ook in nationale en mondiale netwerken. La Vía Campesina, opgericht in 1993, is een mondiale boerenbeweging die miljoenen *peasants* verenigt uit Amerika, Afrika, Europa en Azië.¹³⁹ Deze beweging is gebouwd op de wederzijdse herkenning van en solidariteit tussen *peasants* uit de hele wereld.¹⁴⁰ De grote diversiteit tussen de boeren werd traditioneel gezien als de grote zwakte van boerenbewegingen.¹⁴¹ Het geloof bestaat nu dat de nieuwe bewegingen, ondanks de zeer verschillende leef- en werkomstandigheden van de *peasants*, nieuwe vormen van cohesie kunnen creëren, en dat door het groeiende bewustzijn dat de problemen waarmee ze geconfronteerd worden gelijkaardig zijn, dat ze dezelfde doelen nastreven en dezelfde basiswaarden delen.¹⁴² La Vía Campesina is een conglomeraat van lokale, regionale of nationale organisaties, wat haar tevens fragiel en kwetsbaar maakt, met de nodige interne spanningen en contradicties.¹⁴³

La Vía Campesina bespeelt voluit de identiteit van de *campesino*, de *peasant*. De beweging wijst op de belangrijke bijdrage van de familiale boeren in de 21e-eeuwse mondiale

maatschappij, met name wat betreft voedselproductie en -zekerheid, en de sociale en ecologische stabiliteit en duurzaamheid van lokale, kleinschalige landbouw.¹⁴⁴ Daarmee ijvert de beweging geenszins voor de terugkeer naar een geromantiseerd verleden, maar streeft zo naar een andere, nieuwe moderniteit.¹⁴⁵ De wereldeconomie van vandaag creëert de sociale ruimte waarin de beweging haar verzet situeert. La Vía Campesina ijvert voor het einde van het neoliberale wereldsysteem, voor het schrappen van landbouw uit de bevoegdheden van de Wereldhandelsorganisatie, voor de idee van voedselsoevereiniteit, de bescherming van regionale voedselsystemen. Om dat te kunnen realiseren is een omkering van de hedendaagse wereldorde nodig. Die doelstellingen zijn zeker radicaal, en schrijven zich, zoals bij het vroegere boerenverzet, niet meer in in de bestaande sociale orde. Rechtvaardigheid is nu meer dan een moreel recht, het is de uitkomst van mondiale sociale strijd.¹⁴⁶ La Vía Campesina richt zich bijgevolg niet meer exclusief tot lokale, regionale en zelfs nationale overheden. Rechtvaardigheid moet verkregen worden op mondiaal niveau, in eerste instantie door het scheef getrokken voedselregime aan te passen.¹⁴⁷

Edelman meent dat de acties van hedendaagse boerenbewegingen deels nog verder bouwen op *peasant*-tradities. Zo zijn veel acties nog lokaal georiënteerd, zoals de bezetting van McDonaldsfilialen in Frankrijk of de aanval op kantoren van de multinational Cargill door Indiase boeren.¹⁴⁸ De objectieven overstijgen echter de regionale focus, zowel wat de toe-eigening van de *peasant* identiteit betreft, als wat de eisen betreffende de wereldhandel aangaat.¹⁴⁹ De hedendaagse *peasantry* zoekt daarom vormen van organisatie op supraregionale schaal en maakt volop gebruik van de recentste communicatiemiddelen. De tegenpartij zijn nu mondiale bedrijven en organisaties. Lokale en regionale strategieën zijn niet meer afdoende. Bijeenkomsten, fora, tribunalen, optochten moeten een internationale uitstraling hebben en mondiale aandacht trekken.¹⁵⁰ De strijd is met open vizier, minder verborgen en gecamoufleerd dan in een meer repressieve omgeving.

Oude en nieuwe boerenbewegingen: van lokaal naar globaal

Boerenbewegingen, zowel historische als hedendaagse, laten zich niet makkelijk inpassen in eenvoudige sjablonen. De verschillen doorheen tijd en plaats zijn groot. Niettegenstaande is mits het gebruik van goed gedefinieerde analysemodellen een vergelijkende studie mogelijk. Deze bijdrage is een aanzet daartoe.

De literatuurstudie over de boerenopstanden naar aanleiding van de grootscheepse collectivisatiecampagnes in de Sovjet-Unie in de jaren 1930 bevestigt zowel de kracht als de

zwakte van traditioneel *peasant resistance*. Boeren organiseerden zich in informele netwerken waarin acties en verzet vooral lokaal werden gecoördineerd en waarin formeel leiderschap onzichtbaar bleef. Autoriteiten omschreven dat verzet vaak als intuïtief, ongecoördineerd en irrationeel, deels uit onvermogen, deels om niet op de eisen te moeten ingaan. Eisen en doelstellingen waren veelal concreet en lokaal, gericht op het veiligstellen van het overleven van de familie en de dorpsrelaties. Ze hielden steevast verband met de materiële, fysieke noden van de *peasantry*. De strijd ging echter ook over symboliek, over de te hanteren definitie van rechtvaardigheid en de interpretatie van het verleden. *Peasants* streden om het overleven van hun fysieke bestaan en van hun culturele status.

Doelwitten waren bijgevolg bijna steeds lokaal. Zo hielden de Russische *peasants* Stalin, Moskou en de communistische partij veelal buiten schot. De strijd was geen deel van een groot project van verandering, maar groeide uit de vrees voor het verlies van wat bestond. Middelen van actie en verzet waren meestal kleinschalig en verborgen, de *everyday forms of resistance*. Werkers van het land schakelden enkel in grote crisismomenten over naar actief en openlijk verzet. De collectivisatie was een dergelijk crisismoment. Tijdens de eerste maanden van 1930 was er een ware golf van gewelddadig verzet in de Sovjet-Unie. Na enkele maanden viel men terug op de *weapons of the weak*. Zoals James Scott benadrukte, hebben historici het moeilijk die geest van verzet te begrijpen. Wat schulde er achter stilzwijgen, welke intenties dreven de boeren?

Het is even moeilijk om na te gaan in welke mate het verzet van de *peasantry* succesvol was. Openlijke opstanden en boerenrevoluties dienden over het algemeen niet het belang van de participanten, zeker niet op lange termijn. Hoe keken boeren zelf terug op hun acties? Als we de Sovjetautoriteiten en de meeste historici mogen geloven, dan leverde het verzet tegen de collectivisatie weinig of niets op. Niettemin voelde de staat zich in maart 1930 gedwongen het beleid aan te passen. De scherpste maatregelen werden teruggeschroefd. Door hun acties slaagden de boeren erin, met de woorden van James Scott, de politieke opties van de staat te vernauwen. De collectivisatie werd echter niet tegengehouden.

Kritische geesten als Eric Wolf en Eric Hobsbawm hebben zich meermaals negatief uitgelaten over de slaagkansen van onafhankelijke boerenbewegingen in de turbulente 20e eeuw. Ze zijn ingehaald door de sociale veranderingen die ze poogden te bestrijden, zowel in de vorm van het kapitalisme als van het communisme. De Russische boer heeft dat tot zijn schade en schande moeten leren. De *peasants* van de 21e eeuw lijken dat echter niet aan het hart te laten komen. Hun strijd is niet meer die tegen de lokale heer of de repressieve staat, maar tegen een

onrechtvaardige wereldorde. De sjablonen van boeren in verzet die zijn gestoeld op historische bewegingen moeten dus herzien worden.

De verdere marginalisering van de rurale gebieden en van de boerenbevolking betekent in tegenstelling tot vele voorspellingen niet het einde van boerenverzet, maar is de start van een nieuw type van autonome boerenorganisaties. Gebouwd op een trotse en universele *peasant*-identiteit en ondersteund door de recentste vormen van media, communicatie en actie, combineert die beweging van meet af aan een verbondenheid met het land met een zelfbewust wereldburgerschap. Er is geen nood aan een extern leiderschap, wel aan allianties met andere andersglobalistische bewegingen. De *peasants* van de 21e eeuw hebben ons zo al één zaak geleerd: ze zijn geen redundant gewicht van het verleden, maar een toekomstgerichte kracht van verandering.

¹ Eric R. WOLF, *Peasant Wars of the Twentieth Century*, New York: Harper and Row, 1969, 1999.

² Eric R. WOLF, *Peasant Wars [...]*, p. 295.

³ Eric R. WOLF, *Peasant Wars [...]*, p. 282.

⁴ In deze bijdrage gebruiken we de begrippen ‘*peasants*’, ‘*peasantries*’ en ‘boeren’ door elkaar. We doen dat om duidelijk te maken dat we het hebben over de kleine, familiale boer. De Engelse term ‘*peasant*’ en de Nederlandse vertaling ‘boer’ kunnen daarom niet zomaar gelijk gesteld worden. In het Engels bestaat er een onderscheid tussen ‘*peasant*’ en (de meer marktgerichte) ‘*farmer*’, het Nederlands kent dat nuanceverschil niet. Ook in de Sovjet-Unie in de jaren 1920 bestonden twee soorten boeren. De grote massa *peasants* produceerden vooral voor zichzelf. Daarnaast was er een veel kleinere groep rijkere *farmers* in de Russische maatschappij, de koelakken.

⁵ Eric HOBBSAWM, Peasants and politics. In: *Journal of Peasant Studies*, (1973)1, pp. 3-22.

⁶ Saturnino BORRAS, Marc EDELMAN, Cristobal KAY, Transnational Agrarian Movements: Origins and Politics, Campaigns and Impact. In: *Journal of Agrarian Change*, (2008)2-3, pp. 169-204.

⁷ Zie bijvoorbeeld het *World Development Report 2008: Agriculture for Development* (<http://wdonline.worldbank.org>, laatst geraadpleegd op 27/04/2012), het eerste Wereldbankrapport in 25 jaar dat landbouw centraal stelt.

⁸ Eric HOLT-GIMÉNEZ & Raj PATEL, *Food Rebellions! Crisis and the Hunger for Justice. The real story behind the world food crisis and what we can do about it*, Oakland: Food First Books, 2009.

⁹ Volgens de statistieken van FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations), zie: <http://faostat.fao.org>, laatst geraadpleegd op 27/04/2012.

¹⁰ Eric VANHAUTE, The End of Peasantries? Rethinking the Role of Peasantries in a World-Historical View. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, (2008)1, pp. 39-59; Eric VANHAUTE, From famine to food crisis: what history can teach us about local and global subsistence crises. In: *Journal of Peasant Studies*, (2011)1, pp. 47-65; Eric VANHAUTE, Peasants and depeasantization. In: Christopher CHASE-DUNN & Salvatore BABONES (red.), *Handbook of World-Systems Analysis*, Abingdon: Routledge, 2012.

¹¹ Miguel A. ALTIERI, Small farms as a planetary ecological asset. Five key reasons why we should support the revitalization of small farms in the Global South. Op: Website *Food First, Institute for Food & Development Policy*, <http://www.foodfirst.org/en/node/2115>, 2008.

¹² Op 5 januari 1930 werd in de Sovjet-Unie de volledige en verplichte collectivisatiecampagne in gang gezet. Individuele boerderijen werden samengevoegd tot grote landbouwbedrijven, de zogenaamde kolchozen. Boeren werden gedwongen hun arbeid in die kolchoz in te zetten en hun vee en materiaal af te staan. Zie: Raymond DETREZ, *Rusland, een geschiedenis*, Antwerpen: Houtekiet, 2008, p. 328.

¹³ Karl MARX, *De Achttiende Brumaire van Louis Bonaparte*, 1852. Zie: <http://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1852/18e.htm>, laatst geraadpleegd op 27/04/2012.

¹⁴ Theodor SHANIN, *Defining Peasants*, Oxford: Basil Blackwell, 1990, p. 152; Ian HILL, The End of the Russian Peasantry? In: *Soviet Studies*, 27(1975) 1, p. 111; Eric HOBSBAWM, *Bandits*, Londen: Weidenfield en Nicolson, 1969, p. 13.

¹⁵ Eric R. WOLF, *Peasants*, New Jersey: Prentice-Hall, 1966, p. 108; Eric HOBSBAWM, *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th century*, Manchester: Manchester University Press, 1959, p. 18.

¹⁶ Tracy MCDONALD, A Peasant Rebellion in Stalin's Russia: The Pitelinskii Uprising, Riazan 1930. In: *Journal of Social History*, 35(2001) 1, p. 130; Lynne VIOLA, Bab'I Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization. In: *Russian Review*, 45(1986)1, p. 33.

¹⁷ Tracy MCDONALD, A Peasant Rebellion [...], pp. 125-128.

-
- ¹⁸ Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry, 1927-1930. The Tragedy of the Soviet Countryside*, Londen: Yale University Press, 2005, p. 258.
- ¹⁹ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, Londen: Yale University Press, 1985, p. 301.
- ²⁰ Yves-Marie BERCE, Rural Unrest. In: Jerome BLUM (red.), *Our Forgotten Past. Seven centuries of life on the land*, Londen: Thames and Hudson, 1982, p. 142.
- ²¹ Andrea GRAZIOSI, Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930. In: *Cahiers du monde Russe*, 35(1994), p. 454; Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford: Oxford University Press, 1996, pp. 5-6.
- ²² Eric HOBBSBAWM, Peasants and Politics. In: *Journal of Peasant Studies*, 27(1975)1, pp. 5-7; Theodor SHANIN, *Defining Peasants* [...], pp. 151-152.
- ²³ Lynne VIOLA, Bab'I Bunty [...], pp. 36-40.
- ²⁴ James C. SCOTT, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*, Londen: Yale University Press, 1990, p. 200.
- ²⁵ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. 35, 297-298, xv, 297-299, 301, 273.
- ²⁶ James C. SCOTT, *Domination and the Arts* [...], p. 200.
- ²⁷ Eric HOBBSBAWM, Peasants and Politics [...], p. 9; Yves-Marie BERCE, Rural unrest [...], p. 143.
- ²⁸ Theodor SHANIN, *Defining Peasants* [...], p. 152; Eric HOBBSBAWM, Peasants and Politics [...], p. 12; Eric R. WOLF, *Peasant Wars* [...], p. 294; James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], p. xv; Yves-Marie BERCE, Rural unrest [...], p. 141.
- ²⁹ Eric R. WOLF, *Peasant Wars* [...], p. 107, 41.
- ³⁰ Eric R. WOLF, *Peasant Wars* [...], p. 268 – 270.
- ³¹ Tracy MCDONALD, A Peasant Rebellion [...], pp. 130-131, 133.
- ³² Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], p. 257.
- ³³ Sheila FITZPATRICK, *Stalin's peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York: Oxford University Press, 1994, pp. 3-4; Robert CONQUEST, *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, Oxford: Oxford University Press, 1986, p. 4; Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin* [...], pp. 113-114.
- ³⁴ Piotr GRIGORENKO, *Mémoires*, Parijs: Presses de la Renaissance, 1980, p. 135.

-
- ³⁵ Theodor SHANIN, *Defining Peasants* [...], pp. 151-153; James C. SCOTT, *Domination and the Arts* [...], p. 139.
- ³⁶ Allan MEGILL, Some Aspects of the Ethics of History-Writing: Reflections on Edith Wyschogrod's An Ethics of Remembering. In: David CARR, Thomas R. FLYNN, Rudolf A. MAKKREELL (red.), *The ethics of history*, Illinois: Northwestern University Press, 2004, p. 67; Yves-Marie BERCE, Rural unrest [...], p. 148.
- ³⁷ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. 326, 331, 348-350.
- ³⁸ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. 295.
- ³⁹ Tracy MCDONALD, A Peasant Rebellion [...], pp. 127-128; Andrea GRAZIOSI, Collectivisation, révoltes paysannes [...], p. 456.
- ⁴⁰ Tracy MCDONALD, A Peasant Rebellion [...], pp. 129; Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], p. 320.
- ⁴¹ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. 301, 341-343.
- ⁴² James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], p. 348.
- ⁴³ Yves-Marie BERCE, Rural unrest [...], p. 129.
- ⁴⁴ Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], p. 258.
- ⁴⁵ Lynne VIOLA, Bab'I Bunty [...], p. 37.
- ⁴⁶ Yves-Marie BERCE, Rural unrest [...], p. 135.
- ⁴⁷ Eric R. WOLF, *Peasant Wars* [...], p. 295; Eric R. WOLF, *Peasants* [...], p. 106.
- ⁴⁸ Andrea GRAZIOSI, Collectivisation, révoltes paysannes [...], p. 456.
- ⁴⁹ Tracy MCDONALD, A Peasant Rebellion [...], p. 127.
- ⁵⁰ Tracy MCDONALD, A Peasant Rebellion [...], p. 134.
- ⁵¹ Andrea GRAZIOSI, Collectivisation, révoltes paysannes [...], p. 457.
- ⁵² Yves-Marie BERCE, Rural unrest [...], pp. 136, 148, 139; James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. 318, 179, 345-347.
- ⁵³ Yves-Marie BERCE, Rural unrest [...], pp. 136, 148, 139.
- ⁵⁴ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. 236, 239; Tracy MCDONALD, A Peasant Rebellion [...], p. 130.
- ⁵⁵ Tracy MCDONALD, A Peasant Rebellion [...], pp. 126, 136.
- ⁵⁶ Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin* [...], pp. 111-113.
- ⁵⁷ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. 168-169, 181-183, 347-348.
- ⁵⁸ Eric HOBBSBAWM, *Primitive Rebels* [...], p. 22, 26.

-
- ⁵⁹ Eric HOBBSBAWM, *Peasants and Politics* [...], p. 12, 14.
- ⁶⁰ Yves-Marie BERCE, *Rural unrest* [...], pp. 135-136.
- ⁶¹ Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin* [...], p. 4.
- ⁶² Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], p. 267; Lynne VIOLA, Bab'I Bunty [...], p. 40.
- ⁶³ Kevin MCDERMOTT, *Stalin. Revolutionary in an Era of War*, Hampshire: Palgrave MacMillan, 2006, pp. 65, 71.
- ⁶⁴ Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], p. 204.
- ⁶⁵ Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], p. 204.
- ⁶⁶ Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], p. 265.
- ⁶⁷ Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], pp. 322, 346.
- ⁶⁸ Sheila FITZPATRICK, *Stalin's peasants* [...], p. 17.
- ⁶⁹ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], p. 348.
- ⁷⁰ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], p. XVI.
- ⁷¹ James C. SCOTT, *Domination and the Arts* [...], p. 19.
- ⁷² Eric HOBBSBAWM, *Peasants and Politics* [...], p. 13, 20.
- ⁷³ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. 273, 282, xvii, 22, 227-230, 248-251, 265, 33.
- ⁷⁴ Nobuo SHIMOTOMAI, A Note on the Kuban Affair (1932-1933). In: *Acta Slavica Iaponica*, (1983)1, p. 47.
- ⁷⁵ Victor KRAVCHENKO, *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official*, New York: Garden City, 1946, p. 99.
- ⁷⁶ S. LOZOVY, What happened in Hadyach County. In: I.I. SANDUL, A.P. STEPOVY, S.O. PIDHAINY (red.), *The Black Deeds of the Kremlin. A White Book, vol. 1. Book of Testimonies*, Toronto: The Basilian Press, 1953, p. 247.
- ⁷⁷ Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin* [...], p. 218.
- ⁷⁸ Nicolas WERTH, *La vie quotidienne des paysans Russes de la révolution à la collectivisation (1917-1939)*, Parijs: Hachette, 1984, pp. 360, 369.
- ⁷⁹ Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin* [...], pp. 214, 211.

-
- ⁸⁰ Nicolas WERTH, *La vie quotidienne [...]*, pp. 365, 371.
- ⁸¹ James C. SCOTT, *Domination and the Arts [...]*, pp. 118, 136-137, 139, 152.
- ⁸² Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin [...]*, p. 3.
- ⁸³ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak [...]*, pp. 336-339.
- ⁸⁴ Tracy MCDONALD, *A Peasant Rebellion [...]*, p. 135.
- ⁸⁵ Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry [...]*, p. 259.
- ⁸⁶ James C. SCOTT, *Domination and the Arts [...]*, pp. 166-167, 171; James C. SCOTT, *Weapons of the Weak [...]*, pp. 300-301.
- ⁸⁷ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak [...]*, pp. 300-301.
- ⁸⁸ James C. SCOTT, *Domination and the Arts [...]*, pp. 160-162.
- ⁸⁹ James C. SCOTT, *Domination and the Arts [...]*, pp. 136-137, 139, 152, 166-167, 171.
- ⁹⁰ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak [...]*, pp. xvii, 26, 304.
- ⁹¹ James C. SCOTT, *Domination and the Arts [...]*, pp. 140, 144-145.
- ⁹² Lynne VIOLA, *Bab'I Bunty [...]*, pp. 28-32.
- ⁹³ James C. SCOTT, *Domination and the Arts [...]*, pp. 140, 144-145.
- ⁹⁴ Sheila FITZPATRICK, *Stalin's peasants [...]*, pp. 67-68.
- ⁹⁵ Lynne VIOLA, *Bab'I Bunty [...]*, p. 31.
- ⁹⁶ Tracy MCDONALD, *A Peasant Rebellion [...]*, pp. 126, 128, 134-135.
- ⁹⁷ Andrea GRAZIOSI, *Collectivisation, révoltes paysannes [...]*, pp. 454, 456; Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry [...]*, p. 219, 321.
- ⁹⁸ Yves-Marie BERCE, *Rural unrest [...]*, p. 148.
- ⁹⁹ James C. SCOTT, *Domination and the Arts [...]*, pp. 210, 217-219.
- ¹⁰⁰ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak [...]*, p. 242.
- ¹⁰¹ Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin [...]*, pp. vii, 44.
- ¹⁰² Andrea GRAZIOSI, *The Great Soviet Peasant War, Bolsheviks and Peasants, 1917-1933*, Harvard: Harvard University Press, 1996, p. 61.
- ¹⁰³ Andrea GRAZIOSI, *The Great Soviet Peasant War [...]*, p. 61.
- ¹⁰⁴ Sheila FITZPATRICK, *Stalin's peasants [...]*, p. 48.
- ¹⁰⁵ Victor KRAVCHENKO, *I Chose Freedom [...]*, p. 131.
- ¹⁰⁶ James C. SCOTT, *Domination and the Arts [...]*, p. 219; Yves-Marie BERCE, *Rural unrest [...]*, pp. 139, 148, 142-143, 150, 135.

-
- ¹⁰⁷ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], p. 299.
- ¹⁰⁸ Eric HOBBSAWM, Peasants and Politics [...], p. 15; James C. SCOTT, *Domination and the Arts* [...], pp. 216-217.
- ¹⁰⁹ Eric R. WOLF, On Peasant Rebellions. In: Theodor SHANIN (red.), *Peasants and peasant societies, selected readings*, Harmondsworth: Penguin Books, 1971, pp. 265-267.
- ¹¹⁰ James C. SCOTT, *Domination and the Arts* [...], pp. 156, 190.
- ¹¹¹ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. XVI, 29, 37, 273, 297.
- ¹¹² James C. SCOTT, *Domination and the Arts* [...], pp. 184, 186-187, 227.
- ¹¹³ Sheila FITZPATRICK, *Stalin's peasants* [...], p. 37.
- ¹¹⁴ Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], pp. 16-19, 59, 123-124.
- ¹¹⁵ Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], p. 322.
- ¹¹⁶ Eric R. WOLF, On Peasant Rebellions [...], p. 268.
- ¹¹⁷ Eric R. WOLF, *Peasant Wars* [...], pp. 289-290.
- ¹¹⁸ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. 242, 245.
- ¹¹⁹ Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], pp. 213, 250.
- ¹²⁰ Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin* [...], p. 205.
- ¹²¹ Kevin MCDERMOTT, *Stalin* [...], p. 69.
- ¹²² James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], pp. 298, 29, XVI, 350; Eric R. WOLF, *Peasants* [...], p. 108.
- ¹²³ Yves-Marie BERCE, Rural unrest [...], pp. 140-143, 152.
- ¹²⁴ O. HAI-HOLOWKO, The Tragedy of Viknyina. In: I.I. SANDUL, A.P. STEPOVY, S.O. PIDHAINY (red.), *The Black Deeds of the Kremlin* [...], p. 292.
- ¹²⁵ Lynne VIOLA, Bab'I Bunty [...], pp. 25, 41, 26, 41; Lynne VIOLA, V. P. DANILOV, N. A. IVNITSKII, Denis KOZLOV (red.), *The War Against the Peasantry* [...], pp. 257, 268, 320, 216, 267-268.
- ¹²⁶ Yves-Marie BERCE, Rural unrest [...], pp. 140-142, 152.
- ¹²⁷ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], p. 248.
- ¹²⁸ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], p. 29.
- ¹²⁹ Andrea GRAZIOSI, *The Great Soviet Peasant War* [...], pp. 52, 56-57, 68-69.

-
- ¹³⁰ Céline VAN DEN ABBEELE, *De collectivisatie in de USSR, 1929-1933*, UGent, bachelorpaper, 2008, p. 19.
- ¹³¹ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak [...]*, pp. 296, 30-31, 303, xvii, 36, 38, 294, 298, 31.
- ¹³² Andrea GRAZIOSI, *The Great Soviet Peasant War [...]*, pp. 52.61; Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin [...]*, p. 8.
- ¹³³ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak [...]*, pp. 282, 29-30, 183, 229, 241, 248, 252-255.
- ¹³⁴ James C. SCOTT, *Domination and the Arts [...]*, p. 191.
- ¹³⁵ Yves-Marie BERCE, *Rural unrest [...]*, pp. 140-142, 152; James C. SCOTT, *Weapons of the Weak [...]*, pp. 212, 229, 183, 248, 250-255, 29-30.
- ¹³⁶ Eric HOBBSBAWM, *Peasants and Politics [...]*, p. 12; Eric HOBBSBAWM, *Primitive Rebels [...]*, pp. 26-28; Ian HILL, *The End of the Russian Peasantry [...]*, p. 111; Yves-Marie BERCE, *Rural unrest [...]*, p. 141; Eric R. WOLF, *Peasants [...]*, p. 108.
- ¹³⁷ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak [...]*, p. 258.
- ¹³⁸ Eric R. WOLF, *Peasant Wars [...]*, p. 295.
- ¹³⁹ Zie: <http://viacampesina.org> (laatst geraadpleegd op 04/05/2012), waar de beweging zich manifesteert als ‘the international peasant’s voice’: ‘globalizing hope, globalizing the struggle!’.
- ¹⁴⁰ Marc EDELMAN, *Bringing the Moral Economy back in ... to the Study of 21st-Century Transnational Peasant Movements*. In: *American Anthropologist*, 107(2005)3, p. 338; Rajeev PATEL, *International Agrarian Restructuring and the Practical Ethics of Peasant Movement Solidarity*. In: *Journal of Social Philosophy*, 39(2008)1, pp. 85, 87.
- ¹⁴¹ Eric HOBBSBAWM, *Peasants and Politics [...]*, p. 6-7.
- ¹⁴² Rajeev PATEL, *International Agrarian Restructuring [...]*, pp. 85,87; Annette Aurélie DESMARAIS, *The power of peasants: reflections on the meanings of La Vía Campesina*. In: *Journal of Rural Studies*, 24(2008)2, pp. 141-142.
- ¹⁴³ Philip MCMICHAEL, *Peasants Make Their Own History, But Not Just as They Please ...* In: *Journal of Agrarian Change*, 8(2008)2-3, pp. 225, 207.
- ¹⁴⁴ Annette Aurélie DESMARAIS, *The power of peasants [...]*, pp. 139-141.
- ¹⁴⁵ Annette Aurélie DESMARAIS, *Peasants Speak – The Vía Campesina: Consolidating an International Peasant and Farm Movement*. In: *Journal of Rural Studies*, 29(2002)2, p. 101.
- ¹⁴⁶ Eric R. WOLF, *Peasant Wars [...]*, p. 295.

¹⁴⁷ Philip MCMICHAEL, Peasant Prospects in the Neoliberal Age. In: *New Political Economy*, 11(2006)3, p. 409.

¹⁴⁸ Marc EDELMAN, Bringing the Moral Economy back in [...], p. 339.

¹⁴⁹ Annette Aurélie DESMARAIS, The power of peasants [...], pp. 139-140.

¹⁵⁰ Marc EDELMAN, Bringing the Moral Economy back in [...], pp. 338-340.